

*Nucená práce českého obyvatelstva
 Protektorátu Čechy a Morava
 v období nacistické okupace.
 Projekt německé nadace EVZ'
 / Zdeňka Kokošková /*

Nucená práce českého obyvatelstva v období nacistické okupace se stávala v minulosti předmětem zájmu naší historiografie jen zřídka. Nejpodrobněji se tématu věnoval František Mainuš v práci *Totální nasazení. Češi na pracích v Německu 1939–1945* (Brno 1970) a dále ve studiích, které vydal ve spolupráci se Zdeňkem Konečným.

Zájem o odborné zpracování problematiky nuceného nasazení pro Třetí říši byl oživen až na počátku tohoto století, a to v souvislosti s odškodňováním osob za otrockou a nucenou práci v době druhé světové války ze strany německé nadace „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“ (EVZ – „Připomínka, odpovědnost a budoucnost“) a rakouské nadace „Fonds für Versöhnung, Frieden und Zusammenarbeit“ („Fond pro smíření, mír a spolupráci“). Několikaleté období, během něhož také občané České republiky nebo jejich příbuzní žádali obě nadace o odškodnění některých křivd spáchaných nacistickým režimem, bylo v roce 2004 ukončeno projektem realizovaným tehdejší Státním ústředním archivem v Praze ve spolupráci s Ústavem pro soudobé dějiny AV ČR a s Kanceláří pro oběti nacismu Česko-německého fondu budoucnosti, jenž nesl název *Museli pracovat pro Říši. Nucené pracovní nasazení českého obyvatelstva v letech 2. světové války*.² Již koncem roku 2003 později věnoval problematice nuceného nasazení kolektiv pracovníků Kanceláře pro oběti nacismu dvojjazyčný sborník příspěvků „Nepřichá-

1 Dvouletý projekt (září 2008 – srpen 2010) s názvem *Zwangsarbeit der tschechischen Bevölkerung des Protektorats Böhmen und Mähren in der Zeit der NS-Besatzung* (Zdeňka Kokošková – Jaroslav Pažout – Monika Sedláková) byl realizován v rámci vědeckého programu spolkové nadace Erinnerung, Verantwortung und Zukunft, jenž nesl název *Dokumentation der Zwangsarbeit als Erinnerungsaufgabe*.

zí-li práce k Tobě...“ *Různé podoby nucené práce ve studiích a dokumentech*. Téma rovněž přibližují v minulých letech vydávané vzpomínky některých nuceně nasazených. Z výše uvedeného vyplývá, že k dispozici jsou sice určité odborné či populárně naučné práce k dané problematice, ale zatím chybí zpracování tématu z hlediska edičního.

Hlavním cílem našeho projektu se tedy stalo sestavení kritické vědecké edice dokumentů, která by mapovala vývoj nuceného nasazení protektorátních Čechů v období od 15. března 1939 do konce druhé světové války, a to ve Třetí říši, na odstoupeném území (zejména v Sudetské župě) i v samotném Protektorátu Čechy a Morava. Vedle přípravy edice pro odbornou veřejnost jsme od počátku rovněž počítali s vytvořením tematické webové výstavy na internetových stránkách Národního archivu určené široké veřejnosti. Výzkum archivních pramenů k oběma výstupům sice probíhal paralelně, ale použité dokumenty se z logických důvodů výrazně odlišují.

Problematiku nuceného pracovního nasazení českého obyvatelstva na území Říše, včetně pohraničí odstoupeného nacistickému Německu a vlastního Protektorátu Čechy a Morava, je nutné hledat v dokumentech uložených v celé síti archivů ČR. Hlavní pramennou základnu však představují fondy Národního archivu. Veškerá tehdejší legislativa vznikala na základě podnětů kompetentních říšských úřadů, ale také úřadů protektorátní okupační i autonomní správy. Její vlastní realizace se odráží např. ve fondech *Úřad říšského protektora v Čechách a na Moravě*, *Německé státní ministerstvo pro Čechy a Moravu*, *Státní tajemník u říšského protektora v Čechách a na Moravě*, *Ministerstvo hospodářství a práce*, *Ministerstvo školství*, *Ministerstvo zemědělství* a další. Specifické nasazení české mládeže na zákopové práce na konci války lze sledovat zejména ve fondu *Kuratorium pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě*, *Moravec Emanuel a Hrubý Adolf*. Ve fondu *Generální velitel neuniformované protektorátní policie* jsou uloženy dokumenty týkající se pracovního výchovných táborů v protektorátu, do nichž byli čeští dělníci posíláni při porušení pracovní

- 2 Součástí projektu byl mezinárodní vědecký seminář k problematice nuceného nasazení konaný 2. 4. 2004 v budově SÚA. Sborník příspěvků z tohoto semináře vyšel pod stejným názvem na podzim téhož roku. Druhý zásadní výstup projektu představovala stejnojmenná výstava, která proběhla ve výstavním sále SÚA, a to od 1. 4. do 9. 5. 2004. Následně byla pod záštitou Kanceláře pro oběti nacismu připravena i putovní verze výstavy, která objela několik měst v ČR. V květnu 2008 byla v Berlíně-Schöneweide na jeden rok slavnostně otevřena německá verze výstavy pod názvem „Im Totaleinsatz. Zwangsarbeit der tschechischen Bevölkerung für das Dritte Reich/Totálně nasazení. Nucená práce českého obyvatelstva pro třetí říši“, připravená ve spolupráci s místním Dokumentačním centrem nucené práce za nacionálního socialismu při nadaci Topografie teroru a doplněná stejnojmenným dvojjazyčným katalogem.

kázně, ve fondu *Generální velitel uniformované protektorátní policie* pak celá řada dokumentů především k uniformovaným sborům, v jejichž rámci byli protektorátní příslušníci nasazováni na území protektorátu i Říše. Prameny neúřední povahy včetně trojrozměrných předmětů je pak možné nalézt ve fondu *Svaz nuceně nasazených a Česko-německý fond budoucnosti*.

Legislativa, ale i výkazy a statistiky k pracovnímu nasazení Čechů z protektorátu na území odstoupeném Říši se nacházejí v písemnostech ústředních úřadů Říšské župy Sudety, uložených ve Státním oblastním archivu v Litoměřicích. V jeho mostecké pobočce se nacházejí rovněž fondy mnoha významných podniků v tehdejších Sudetech, v nichž byli občané protektorátu zaměstnáni, mj. *Sudetská báňská společnost, a. s., Most, Sudetenländische Treibstoffwerke, A. G., Záluží a Válcovny Mannesmannových trub, a. s., Chomutov*.

Fondy protektorátních podniků, které musely vyrábět pro válečné hospodářství, spravují obvykle státní archivy. Např. ve Státním oblastním archivu v Praze je uložen fond ČKD, a. s., v Moravském zemském archivu lze studovat fond *Zbrojovka, a. s., Brno*. Některé podniky významné pro zkoumané téma mají i své vlastní podnikové archivy – Archiv OKD (*fond Vítkovické horní a hutní těžířstvo v Ostravě-Vítkovicích*) apod. Při studiu podnikových archivů jsme však často naráželi na dvě úskalí: buď nebyl archivní fond ještě zinventarizovaný nebo byl dochován torzovitě a často právě z období let 1939 až 1945 chybí zásadní části.

V oblastních archivech bývají uloženy i spisy tehdejších pracovních výchovných táborů; Státní oblastní archiv v Plzni spravuje např. písemnosti pracovních výchovného tábora Mirošov (součást fondu *Internální tábor Mirošov*) či Plzeň-Karlovy (součást fondu *Pracovní a sběrné středisko Karlov I*) a Zemský archiv v Opavě spravuje fond *Výchovný pracovní tábor Moravská Ostrava-Kunčice, Výchovný pracovní tábor Moravská Ostrava-Vítkovice*. Je třeba zmínit ještě alespoň torzovitě dochované písemnosti úřadů práce, např. v SOKa Zlín, kde je uložen fond *Úřad práce Zlín*, dále pak ve Státním oblastním archivu v Záměru fond *Úřad práce Hradec Králové, Úřad práce Jičín* apod.

Z hlediska výzkumu v zahraničí jsme se soustředili zejména na písemnosti ústředních říšských úřadů uložených ve Spolkovém archivu v Berlíně. Prostudovali jsme velké množství dokumentů v papírové formě i na mikrofiších a mikrofilmech mj. fondy *Reichswirtschaftsministerium*³, *Reichsministerium für Rüstung und Kriegsproduktion*, *Reichsarbeitsministerium* (zajímavé byly

3 Velká část tohoto fondu se bohužel stále nachází v Ruském vojenském státním archivu v Moskvě.

např. dokumenty týkající se pracovního nasazení Čechů v Říšské župě Sude-ty) a *Beauftragter für den Vierjahresplan*. Většina písemností se však bohužel týkala spíše obecnějších otázek pracovního nasazení zahraničních dělníků v Německé říši. Velký význam mělo studium tištěných úředních věstníků (mj. *Reichsarbeitsblatt*, *Der Arbeitseinsatz im Deutschen Reich* a *Runderlasse für die Arbeitseinsatz-, Reichstreuhänder- und Gewerbeaufsichtsverwaltung*) nacházejících se knihovně nadace Archiv stran a masových organizací NDR (Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR), která je samostatnou součástí spolkového archivu. V těchto věstnících byly publikovány výnosy, nařízení, sdělení a statistické údaje některých centrálních úřadů vztahujících se k pracovnímu nasazení Čechů v Říši.

Zajímavé výsledky přinesl i sondážní výzkum v německých zemských archivech. V nových spolkových zemích jsou v těchto archivech dochovány spisy mnoha podniků, i když jejich úplnost a zpracování bývají na velmi různorodé úrovni. Bývají zde uloženy též spisy různých soudních instancí a policejních složek. V Hlavním státním archivu v Drážďanech jsme měli možnost studovat řadu zajímavých firemních písemností, mezi nejdůležitější patřil např. fond *Siemens-Schuckertwerke AG, Schaltwerk II, Oppach, Aktiengesellschaft Sächsische Werke, Dresden*, v lipské pobočce pak *Max Jahn, Eisengießerei, Leipzig* a *Steingutfabrik Colditz AG*, v chemnitzské pobočce *J. E. Reinecker AG, Chemnitz* a ve freiburském hornickém archivu *Erzgebirgischer Steinkohlen-Aktienverein* a mnohé další. V Zemském archivu v Berlíně se nacházejí kromě fondů jednotlivých podniků, soudní a vězeňské spisy Čechů, kteří byli zaměstnáni v hlavním městě Říše. Braniborský zemský hlavní archiv v Postupimi rovněž spravuje fondy mnoha různých firem (*Forsteinrichtungsamt Frankfurt*, kde jsme získali spisy týkající se nasazení Čechů jakožto specialistů na práce v lese *Ilse-Bergbau AG* apod.), ale vlastní i pobytové přihlášky a různé soupisy cizinců, včetně Čechů, pracujících v letech 1939 až 1945 na území Braniborska. S velmi malým úspěchem však proběhl náš studijní pobyt zaměřený na nasazení protektorátních příslušníků v Bavorsku, v rámci něhož jsme navštívili Bavorský hlavní státní archiv v Mnichově, Bavorský hospodářský archiv a podnikové archivy společnosti BMW a Siemens.

Kromě německých archivů jsme zjišťovali možnosti výzkumu archivních dokumentů k tématu nucené práce protektorátních příslušníků v Rakousku. Studium jsme zahájili v Rakouském státním archivu, Archivu republiky a zaměřili jej především na tři archivní fondy: *Reichskommissar für die Wiedervereinigung Österreichs mit dem Deutschen Reich 1938-1940*, *Reichsstatthalter in Wien 1940-1945*, *Staatliche Verwaltung des Reichsgaues Wien* a *Österreichische Alpine-Montan Gesellschaft 1871-1995*. Časově náročný výzkum způsobený

zejména nedokonalým zpracováním příslušných archivních fondů znamenal zisk bohužel jen několika nepříliš významných dokumentů. V Dolnorakouském zemském archivu v St. Pöltenu byly k tématu dochovány pouze zmínky v měsíčních zprávách říšského místodržícího, v části věnované pracovnímu nasazení zahraničních dělníků, a to ve fondu *Reichsstatthalter in Niederdonau*.

Chronologicky prvním výstupem projektu se stala webová výstava k nucenému nasazení českého obyvatelstva Protektorátu Čechy a Morava s názvem *Pracovali pro Říši/Sie arbeiteten für das Reich* umístěná na internetových stránkách Národního archivu (<http://web.nacr.cz/zw/cz>). Tato výstava určená širší veřejnosti vznikla ve spolupráci s Česko-německým fondem budoucnosti a obecně prospěšnou společností Živá paměť. Koncem května 2010 byla dokončena v obou jazykových verzích, tj. české a německé, její slavnostní prezentace pak proběhla v rámci semináře *Digitalizované dokumenty německé okupační politiky* 22. června 2010 v přednáškovém sále Národního archivu pořádaného ve spolupráci s Památníkem Terezín a s Ústavem pro studium totalitních režimů.

Webová výstava přináší velké množství pramenů úřední i neúřední provenience. Představuje rozmanité typy dokumentů, jako jsou fotografie, plakáty, letáky, vyhlášky, úřední zprávy, články v denním tisku i v časopisech apod. Uveřejněny jsou rovněž prameny, které se týkají přímo jednotlivých osob nasazených za okupace v Říši nebo v protektorátních zbrojních podnicích, jako jsou pracovní knížky, příkazovací výměry, podnikové či táborové průkazky, ale i fotografie, dopisy a deníky. V rámci výstavy je prezentováno také několik trojrozměrných předmětů. Téma přibližujeme i videoukázkami z dobových dokumentárních filmů z Národního filmového archivu a audionahrávkami vzpomínek pamětníků. Některé z písemných dokumentů se objeví i v připravované odborné edici.

Pro větší přehlednost jsme výstavu rozčlenili do devíti tematických celků, které na sebe obsahově nebo časově navazují. Její těžiště leží sice v období let 1939 až 1945, stranou však nezůstává ani problematika návratů nasazených občanů po válce do vlasti, potrestání osob zodpovědných za nucené pracovní nasazení, vědeckého i popularizačního zpracování tématu včetně jeho umělecké reflexe i odškodnění nuceně nasazených z německých a rakouských finančních prostředků v nedávné době.

Druhým produktem projektu je kritická edice dokumentů určená zejména odborné veřejnosti s názvem *Pracovali pro Třetí říši. Nucené pracovní nasazení českého obyvatelstva Protektorátu Čechy a Morava pro nacistické válečné hospodářství (1939 – 1945)*, která má být vydána, dle dohody mezi Národním archivem a nadací EVZ, nejdéle do srpna letošního roku. Publikace bude tvo-

řena asi 140 dokumenty. Zásadní pozornost věnujeme budování systému nuceného pracovního nasazení, jeho vývoji i proměnám nacistické okupační politiky v tomto směru na našem území. Zaměřujeme se rovněž na soustavu represivních opatření, jež měla zajistit úspěch odvodů pracovních sil a jejich co největší výkonnost. Dále zmiňujeme porušování pracovní kázně českými dělníky a jejich postihování promyšleným systémem trestů. Zabýváme se také postavením českých dělníků v Říši a jejich životními podmínkami. Stranou naší pozornosti nezůstává ani působení českého obyvatelstva v polojenských sborech, jako byla např. Technická nouzová služba, Organizace Todt a oddíly Protiletcké ochrany. Představujeme i odraz Sauckelova programu v protektorátu formou ročníkových akcí nebo povolávání mladých Čechů koncem války na zákopové práce. Součástí dokončované publikace budou dále český a německý historický a archeografický úvod, český a německý registář, osobní a místní rejstřík, soupis zkratk, přehled literatury a pramenů a černobílá fotografická příloha.

Projekt financovaný německou nadací EVZ umožnil uchopit problematiku nuceného pracovního nasazení Čechů z protektorátu pro nacistické Německo co nejkomplexněji. Díky oběma výstupům jsme shromažďovali dokumenty nejrozličnějšího charakteru, a to jak po stránce vnějších znaků, tak po stránce obsahové. Mohli jsme studovat prameny ústřední provenience (říšské i protektorátní), ale i regionální. Soustředili jsme předpisy k tématu, ale podrobně jsme sledovali i jejich realizaci a ohlasy na jednotlivých instancích (od úřadů po podniky a jednotlivé nasazené). Lze se domnívat, že jak webová výstava, tak i odborná edice dokumentů najdou své čtenáře a stanou se pro ně zdrojem poučení o důležitém tématu našich novodobých dějin.